

Carola Hilmes, Małgorzata Kubisiak

Niemieckojęzyczna literatura podróżnicza osiemnastego wieku na podstawie zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Librorum 14, 11-27

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Carola Hilmes, Małgorzata Kubisiak

**NIEMIECKOJĘZYCZNA LITERATURA PODRÓŻNICZA
OSIEMNASTEGO WIEKU
NA PODSTAWIE ZBIORÓW
BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ W ŁODZI**

Królewiecki filozof Immanuel Kant określił oświecenie jako „wyjście człowieka z zawinionej przez niego samego niedojrzałości”¹. „Sapere aude! Miej odwagę posługiwać się własnym rozumem!”², czytamy w szkicu *Czym jest oświecenie* z roku 1784. Poznanie siebie samego i świata, do czego wzywali przedstawiciele epoki, dotyczyło nie tylko takich obszarów jak nauka i technika, literatura i sztuka; w centrum poznania stanął człowiek jako istota rozumna i czująca. Charakterystyczne dla wieku oświecenia zainteresowanie antropologią tchnęło tym samym nowego ducha w filozofię rozumu, której punktem wyjścia była krytyka religii, a celem tolerancja. Literatura tego okresu przybrała więc charakter dydaktyczny, jej zadaniem było uczyć i bawić jednocześnie. Stąd powszechne zainteresowanie literaturą biograficzną i autobiograficzną oraz podróźniczą i popularnonaukową. W *Encyklopedii ekonomiczno-technicznej* Krünitza z roku 1813 można przeczytać:

Oświecone narody już w najdawniejszych czasach wiedziały o pożytkach płynących z podróży do obcych krajów³.

¹ I. Kant, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (w: „Berlinische Monatsschrift”, Dezember 1783), druk również w: *Was ist Aufklärung? Thesen und Definitionen*, hrsg. von Ehrhard Bahr, Stuttgart 1974, s. 9 (uwaga: w niniejszym artykule, w miarę potrzeb, tytuły cytowanych prac podawane są zarówno w języku oryginału, jak i w tłumaczeniu na język polski).

² *Ibidem*.

³ D. J. G. Krünitz, *Ökonomisch-technische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus- und Landwirtschaft, und der Kunstgeschichte*, in alphabetischer Ordnung; zuerst fortgesetzt von Friedrich Jakob Floerken, nunmehr von Heinrich Gustav Flörke, Mitglieder mehrerer Gesellschaften, 122. Theil, Berlin 1813 in der Buchhandlung des Königlich Preußischen Geheimen Commerzien-Raths Joachim Pauli, s. 143.

W teŝe encyklopedii znajduj sie rownieŝ porady, jak podroŝowa w sposb przyjemny i poŝyteczny, a wydane kilkanacie lat wczeniej dwutomowe dzieło Franza Ludwiga Posselta otrzymało charakterystyczny tytuł *Apodemika albo sztuka podroŝowania*⁴.

STAN BADAŃ NAD LITERATUR PODROŝNICZ

W czasie ostatnich dwudziestu lat zainteresowanie literatur podroŝnicz minionych epok znacznie wzrosło. Pojawiły sie badania takich gatunków pisarstwa, jak listy czy relacje i wspomnienia z podroŝy. Relacjami z podroŝy zajmowano sie przy tym nie tylko jako dokumentami literackimi⁵, lecz interpretowano je równieŝ w aspekcie społeczno-historycznym oraz w ramach badań dotyczących historii mentalnoci⁶. Dziś prace, których tematem jest literatura podroŝnicza, wzbogacono o analiz dyskursu oświeceniowego i badania w duchu konstruktywizmu, opisujące fenomen podroŝy w kontekście debaty nad kolo-nializmem⁷; jak do tej pory nikt nie pokusil sie o systematyzacj gatunku. Trudności takiego przedsięwzięcia wynikają z jego interdyscyplinarnego charakteru. W badaniach uwzględnić naleŝaloby mianowicie nie tylko aspekty etnologiczne, społeczno-kulturowe i literackie, lecz równieŝ zwrócić uwagę na wiedz, jaką przekazuj relacje z podroŝy, dotyczącą takich dziedzin jak ekonomia, polityka, historia techniki (przede wszystkim historia środków transportu), biologia, geologia oraz zoologia.

⁴ F. L. Posselt, *Apodemik oder die Kunst zu reisen. Ein systematischer Versuch zum Gebrauch junger Reisenden aus den gebildeten Standen überhaupt und angehender Gelehrten und Künstler insbesondere*, 2 Bde., Leipzig: In der Breitkopfischen Buchhandlung 1795. Warto dodać, ŝe w Instytucie Badań nad Literatur Podroŝnicz w Eutinie (Niemcy) przygotowano baz danych obejmujc literatur z okresu od 1700 do 1810 r.; dostep internetowy: www.bibliothek-eutin.de/reisen/reiselit.htm.

⁵ Zob. R. R. Wuthenow, *Die erfahrene Welt. Reiseliteratur im Zeitalter der Aufklärung*, Frankfurt am Main 1980.

⁶ Zob. *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts*, hrsg. von W. Griep u. H. W. Jäger, Heidelberg: Winter 1983 (= Neue Bremer Beiträge, Bd. 1); *Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen*, hrsg. von Wolfgang Griep u. Hans-Wolf Jäger, Heidelberg: Winter 1983 (= Neue Bremer Beiträge, Bd. 3); *Sehen und Beschreiben. Europäische Reisen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, hrsg. von Wolfgang Griep, Heide: Westholsteinsche Verl. Anst. Boyens 1991; *Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung*, hrsg. von H. W. Jäger, Heidelberg: Winter 1992.

⁷ Zob. E. Said, *Orientalism*, 1978 (dt. *Orientalismus*, 1981), T. Todorov, *La conquete de l'Amerique*, 1982 (dt. *Die Eroberung Amerikas*, 1985), C. Geertz, *The Anthropologist as Author*, 1988 (dt. *Die künstlichen Wilden. Der Anthropologe als Schriftsteller*, 1990) oraz S. Greenblatt, *Marvelous Possessions. The Wonder of the New World*, 1991 (dt. *Wunderbare Besitztümer. Die Erfindung des Fremden: Reisende und Entdecker*, 1994).

Dla prac badawczych nad literaturą podróżniczą ważne jest studium Petera J. Brennera z roku 1999 pt. *Relacje z podróży w literaturze niemieckiej*, dające wgląd w stan badań nad tą literaturą⁸. Autor pracy podkreśla skromnie, że uważa je jedynie za „wstęp do historii gatunku”⁹.

Prace interpretujące literaturę podróżniczą z punktu widzenia historii kontaktów międzykulturowych oraz historii nauki znajdziemy w zbiorowym opracowaniu pt. *Nowe impulsy w badaniach nad literaturą podróżniczą*. Autorzy omawiają tu m.in. kwestię wpływu odkryć geograficznych na rozwój sztuki, podkreślając rolę, jaką w rozwoju literatury o tej tematyce odegrały kobiety¹⁰. Osobny tom o podróżach kobiet ukazał się w roku 1995¹¹. Pewne ustalenia dotyczące m.in. najnowszej literatury podróżniczej zawiera inny tom zbiorowy pt. *Dyskurs podróżniczy* (1995). Fenomen obcości jest natomiast tematem pracy *Doświadczenia z podróży, formy opisu i wiedza o kulturze* (*Reiseerfahrungen, Schreibformen und kulturelles Wissen*) wydanej przez Honolda i Scherpe w 1999 r. Autorzy podkreślają tu znaczenie perspektywy etnograficznej i etno-poetologicznej w podejściu do literatury podróżniczej¹². Powyższy przegląd pokazuje, że uwzględnienie interdyscyplinarnej perspektywy stało się w badaniach nad literaturą podróżniczą koniecznością. W kontekście szerszego rozumienia nauki o literaturze, które uwzględnia perspektywę historyczno-kulturową, przypuszczać można, że znaczenie badań nad literaturą podróżniczą będzie rosło.

LITERATURA PODRÓŻNICZA W ZBIORACH BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ W ŁODZI

W Bibliotece Głównej Uniwersytetu Łódzkiego (BUŁ) zbiory literatury podróżniczej w języku niemieckim pochodzące z wieku osiemnastego liczą

⁸ P. J. Brenner, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*, Tübingen 1990 (= 2. Sonderheft Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur).

⁹ *Ibidem*, s. 5.

¹⁰ Zob. *Neue Impulse der Reiseforschung*, hrsg. v. M. Maurer, Berlin 1999 (= Aufklärung und Europa).

¹¹ W. Griep, A. Pelz, *Frauen reisen. Ein bibliographisches Verzeichnis der deutschsprachigen Frauenreisen 1700 bis 1800*, Bremen 1995 (= Eutiner Kompendien, Bd. 1).

¹² Zob. *Das Fremde. Reiseerfahrungen, Schreibformen und kulturelles Wissen*, hrsg. von A. Honold u. K. R. Scherpe, unter Mitarbeit von S. Blessner, M. Joch u. O. Simons, „Zeitschrift für Germanistik. Neue Folge” 1999, Beiheft 2. „Artykuły zawarte w przedłożonym tomie powstały w ramach projektu *Historia literatury i kultury z perspektywy kategorii obcości* lub w ścisłej współpracy z jego uczestnikami. Cechą wspólną zawartych w tomie prac jest, niezależnie od różnorodności przedmiotu badań i metody interpretacji, uwzględnienie następujących aspektów: 1. *Współzależność identyczności i inności...* 2. *Wiedza o kulturze...* 3. *Przekraczanie granic medialnych i interdyscyplinarność...*” (*ibidem*, s. 7 n.).

ok. 100 tytułów¹³. Większość książek pochodzi z prywatnych zbiorów rodziny von Osten, której rodową siedzibą był zamek Plathe na Pomorzu¹⁴. Na fakt ten wskazuje *ex libris* rodzinny:

Gryf trzymający w szponach tarczę, z koroną na szczycie, potrójna koniczyna i klucze w otoczeniu fal. Na samym dole podpis „Biblioteka na zamku Plathe, Pomorze”¹⁵.

W BUŁ dawne zbiory prywatne rodziny von Osten znalazły dobrą opiekę i są ogólnie dostępne.

Literatura podróżnicza może być interpretowana wieloaspektowo. Przykładowym kierunkiem badań jest analiza pod kątem powstawania stereotypów narodowych, w aspekcie kategorii płci, kategorii obcości, form opisu postrzegania codzienności czy krajobrazu. Celem autorki artykułu jest zaprezentowanie zasobów literatury podróżniczej w języku niemieckim znajdujących się w zbiorach BUŁ¹⁶, a tym samym zwrócenie uwagi na możliwości pracy badawczej, jaką zasób ten umożliwia. W opisie zdecydowano się na pogrupowanie książek podług celów podróży, poprzedzając ich prezentację i charakterystykę opisem ogólniejszych dzieł wielotomowych.

DZIELA WIELOTOMOWE

Szczególne miejsce w zbiorach literatury podróżniczej zajmują książki wielotomowe. *Ogólna historia podróży wodą i lądem* (21 tomów)¹⁷ to:

¹³ Liczba ta zgadza się z liczbą ustaloną podczas wewnętrznej katalogizacji zbiorów BUŁ. Zbiory relacji podróżniczych i dzieła wielotomowe liczone są jako pojedyncze woluminy, w liczbie tej nie uwzględniono również poszczególnych wydań jednej książki. Ze względów czasowych nie wszystkie tomy mogłyśmy wziąć do ręki. Ostateczne opracowanie zbiorów literatury podróżniczej, znajdujących się w BUŁ, jest zadaniem na przyszłość.

¹⁴ W liście z 26 sierpnia 1992 r. do byłego dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi, Michała Kuni, spadkobierca rodziny von Osten, dr. Ferdinand von Bismark-Osten, wyraził zgodę na to, żeby zbiory biblioteczne jego rodziny pozostały własnością BUŁ. Kontakt pomiędzy BUŁ a spadkobiercą rodziny von Osten nawiązano za pośrednictwem pani prof. Joanny Jabłkowskiej. Autorki artykułu dziękują panu Jerzemu Andrzejewskiemu, kustoszowi Działu Starych Druków i wicedyrektorowi BUŁ, za udzielenie zgody na zapoznanie się z tą korespondencją.

¹⁵ P. Spodenkiewicz, *Das Schicksal der Schätze von Lodz. Wie Berliner Bücher den Weg in eine polnische Bibliothek fanden*, „Der Tagesspiegel” 10.08.1993, s. 34; patrz też: W. Schöchow, *Die Preußische Staatsbibliothek in Polen*, „Zeitschrift f. Bibliothekswesen und Bibliographie” 1994, 41(6), s. 682–688, w szczególności s. 686 n.

¹⁶ Autorki artykułu dziękują p. Małgorzacie Polak, kustoszowi zbiorów specjalnych UŁ, za życzliwość i fachową pomoc.

¹⁷ *Allgemeine Historie der Reisen zu Wasser und Lande*, [...] *Durch eine Gesellschaft gelehrter Männer im Englischen zusammengetragen, und aus demselben ins Deutsche übersetzt*. 21 Bde., Leipzig: Arkstee und Merkus 1747–1774. W bazie danych w Eutinie pod numerem ID 112 (patrz przyp. 12) znaleźć można dokładniejsze informacje co do treści poszczególnych tomów.

[Z]biór [który] wyszedł w latach 1747–1774 jako rezultat wspólnych wysiłków uczonych z uniwersytetów w Lipsku i Getyndze. Siłą napędową tego przedsięwzięcia stał się Abraham Gotthelf Kästner, matematyk i astronom, przyjaciel Lessinga i Lichtenberga¹⁸.

Ogólna historia opiera się na dziele pt. *A new general collection of voyages and travels* (4 tomy, London 1745–1747), wydanym przez Thomasa Astleya, londyńskiego drukarza i księgarza, oraz książce pt. *Histoire générale des voyages* Abbe Prévosta (20 tomów, Paris 1746–1791). Zbiory tego rodzaju odpowiadały encyklopedycznym zainteresowaniom wieku oświecenia i cieszyły się dużą popularnością¹⁹, ponieważ przekazywanie pożytecznych informacji o dalekich krajach łączyły z przyjemnością, jaką czytelnik wynosił z lektury książki. Często utwierdzała go ona we własnych przekonaniach o cywilizacjach innych niż zachodnie; dziś mówilibyśmy o perspektywie eurocentrycznej. W rozprawie Boernera spotykamy następujący komentarz dotyczący tego zbioru:

Ogólna historia wieńczyła pracę Astleya i Prévosta dążących do zaprezentowania czytelnikom dzieła jak najobszerniejszego i w sposób jak najbardziej wiarygodny opisującego kraje leżące poza Europą. Dotychczasowe relacje z podróży zaspokajały przede wszystkim zainteresowania czytelników przygodami, fantastyką i egzotyką; celem zbiorów powstałych w połowie XVIII w. stała się natomiast systematyzacja wiedzy, jaką udało się zebrać podczas trwania ekspedycji oraz krytyczna refleksja. Autorzy *Ogólnej historii* świadomie podejmowali próbę zrozumienia obcych kultur, widząc w nich poszczególne ogniwa rozwoju ludzkości²⁰.

Poza dużym wydaniem *Ogólnej historii* w zbiorach BUŁ znajduje się również tak zwane małe wydanie tego dzieła, dwunastotomowa *Ogólna historia zadziwiających podróży wodą i lądem* (Basel: Johann Rudolph Im-Hoff u. Johann Rudolph Pistorius, 1747–1749), jak również wydany przez znakomitego naukowca i pisarza oświeceniowego Albrechta Hallera *Zbiór nowych a zadziwiających podróży wodą i lądem* (11 tomów, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1750–1764). Pomocna w studiach porównawczych mogłaby być również przetłumaczona z francuskiego na niemiecki *Najnowsza historia Chiń-*

¹⁸ P. Boerner, *Die großen Reisesammlungen des 18. Jahrhunderts*, w: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*, hrsg. v. A. Mączak u. H. J. Teuteberg, Wolfenbüttel 1982, s. 65–72, tutaj s. 68.

¹⁹ „Te trzy zbiory utrafiły w gust współczesnych czytelników. *New General Collection* wydawano w cotygodniowych odcinkach, podobnie jak literaturę nastawioną na moralne zbudowanie. Zbiór można było kupić w całości w ramach subskrypcji. O zainteresowaniu, jakim cieszyła się *Histoire generale* niech świadczy pośpiech, z jakim na rynku czytelnicznym pojawiły się wydania pirackie: w przeciągu niespełna roku po ukazaniu się francuskiego oryginału na rynku ukazały się dwa nieautoryzowane wydania, w obu przypadkach miejscem druku był Amsterdam”. *Ibidem*, s. 69 i n.

²⁰ *Ibidem*, s. 69.

czyków, Japończyków, Indian, Persów, Turków, Rosjan etc. (32 tomy, Berlin: Ch. Friedr. Voß, 1755–1779), którą autorzy bazy danych w Eutinie opisują w sposób następujący:

Autorem pierwszych dwunastu tomów jest Marsy, pozostałych Richer. Ich celem nie było dostarczenie czytelnikowi monotonnej wyliczanki potyczek i bitew, jak to praktykowała tradycyjna historiografia. Marsy i Richer starali się wiernie opisać powstanie i wzrost, szczęśliwe i nieszczęśliwe przypadki, system polityczny i religijny oraz rzeczy osobliwe każdego ludu oraz dać niezafalszowany obraz jego zwyczajów, zajęć codziennych oraz rozrywek²¹.

Fascynacji obcymi kulturami dają wyraz także mniej znane zbiory, jak np. dzieło pt. *Zbiór najlepszych, jak też i najnowszych opisów podróży w skrócie, zawierający wiadomości o religii, sposobie rządzenia, handlu, obyczajach, historii naturalnej i innych osobliwościach różnych krajów i ludów*, wydane w dwudziestu czterech tomach (Berlin: August Mylius, 1765–1784)²² oraz *Historia osobliwych podróży wodą i lądem, od wieku dwunastego*, wydana przez Theophila Friedricha Ehrmanna w 22 tomach (Frankfurt am Main: Hermannische Buchhandlung, 1791–1799)²³.

W niektórych zbiorach wielotomowych znaleźć można relacje słynnych podróżników. I tak, dzieło Williama Hodgesa pt. *Podróże do Indii* ukazało się jako tom 6 w zbiorze *Nowsza historia podróży morzem i lądem* (19 tomów, Hamburg: Benjamin Gottlob Hoffmann, 1789–1808), zaś trzypięciotomowa *Historia podróży morskich i odkryć na morzach południowych* (Berlin: Haude und Spener, 1774) Johna Hawkeswortha „uzupełniona została o relację, względnie tłumaczenie drugiej [...] i trzeciej podróży Cooka [...]”²⁴, jednego z najznakomitszych podróżników XVIII w. Badacze twórczości Georga Forstera znajdują ponadto w zbiorach BUŁ pierwsze wydanie jego słynnego dzieła pt. *Podróż dookoła świata* (2 tomy, Berlin: Haude und Spener, 1778–1780). W książce tej Forster opisał drugą ekspedycję kapitana Cooka na statku *Resolution*; wyprawę, której celem było poszerzenie wiedzy o naturze (o czym informuje podtytuł książki) sfinansował angielski rząd. Zbiory BUŁ zawierają ponadto dzieło pt. *Magazyn nowych*

²¹ Baza danych w Eutinie, nr ID 6139.

²² Kontynuacją tego dzieła, określanego często jako „zbiór berliński”, a zawierającego „w większości fragmenty i częściowo tłumaczenia, rzadziej pełne relacje i kompilacje z innych książek” jest *Nowy zbiór najlepszych i najnowszych opisów podróży* (11 tomów, Berlin: Mylius 1785–1802); patrz: Baza danych w Eutinie (przyp. 11) nr ID8315, syg. 138, Lr 47.

²³ Oba te zbiory nie są kompletne: ze *Zbioru najlepszych, jak też i najnowszych opisów podróży w skrócie*, BUŁ posiada tomy od 15 do 20, z *Historii osobliwych podróży wodą i lądem od wieku dwunastego* – tomy od 1 do 6.

²⁴ Zob. Baza danych w Eutinie (przyp. 11), nr ID 4283. BUŁ posiada kilka wydań *Podróży po Oceanie Spokojnym* Jamesa Cooka (Frankfurt am Oder: Straus 1785), również w języku angielskim i francuskim.

zadziwiających opisów z podróży w 39 tomach (Berlin: Voß, 1790–1839), opatrzone przypisami przez Johanna Reinholda Forstera, ojca słynnego podróżnika.

PODRÓŻE DO KOŁA ŚWIATA I PODRÓŻE DO DALEKICH KRAJÓW

Zbiory wielotomowe są kopalnią materiałów dotyczących podróży dookoła świata oraz ekspedycji do dalekich krajów. Jedną z najwcześniejszych relacji z wyprawy dookoła świata znajdujących się w zbiorach BUŁ jest dzieło angielskiego podróżnika Williama Dampiera pt. *Nowa podróż dookoła świata*; książka wydana w latach 1702–1704 w oficynie Michaela Rohrlachsa w Lipsku. Oryginał angielski tego dzieła pochodzi z roku 1697, a tłumaczenie francuskie z roku 1698. Dużą popularnością cieszyły się w XVIII w. również książki takie jak *Podróż dookoła świata* Georga Ansona (Göttingen: Abraham Vandenhoeck, 1749) oraz *Podróż dookoła świata na fregacie La Boudeuse...* pióra francuskiego podróżnika Louisa Antoine'a de Bougainvilles²⁵. W zbiorach BUŁ znajduje się także książka adresowana do młodych czytelników pt. *Odkrycie piątej części świata albo podróże dookoła świata, w opracowaniu dla młodzieży* (Nürnberg: Felßecker, 1783–1790).

W XVIII w. na mapie geograficznej świata sporo było jeszcze obszarów nieznanymi Europejczykom; naukową eksplorację traktowano jako zadanie niezwykłej wagi. Marzeniem wielu podróżników było również dotarcie do miejsca, w którym podług opisu biblijnego znajdował się raj. Pisali o tym zarówno Bougainville, jak i Diderot oraz Georg Forster. Te tak charakterystyczne dla ówczesnego stulecia rozważania nad lokalizacją raju dają wyraz zainteresowaniom elity intelektualnej czasów oświecenia myślą utopijną. W równej mierze zaś intensywna w tych czasach dyskusja nad postacią „szlachetnego dzikusa” wpisuje się w nurt krytyki cywilizacji, jaką uprawiali pisarze oświeceniowi. Znaczenia nabiera w tym kontekście odczytanie relacji osiemnastowiecznych podróżników z perspektywy poszczególnych dziedzin nauki, jak również podejście antropologiczne, a przede wszystkim etnologiczne. Wartość literacka relacji podróżników nie ma w tym przypadku zbyt wielkiego znaczenia; istotny jest natomiast fakt, że literatura podróżnicza dostarcza wielu informacji z dziedzin nauk takich jak geografia, medycyna, botanika i zoologia oraz umożliwia poznanie modeli państwa, systemów społeczno-ekonomicznych, utopii religijnych oraz obyczajów obcych ludów widzianych z perspektywy Europejczyków. W tym aspekcie interesującą lekturą jest dziennik podróżny Johna Whita, chirurga oraz naczelnego lekarza w Botany Bay w Australii, pt. *Podróże po morzach południowych* (Berlin: Voss. Buchhandlung, 1791). Fragmenty tej książki, zawierające

²⁵ W zbiorach BUŁ znajduje się również oryginał tego dzieła w języku francuskim.

naukowy opis Australii, redagował Johann Reinhold Forster²⁶. Na uwagę zasługuje również dziennik szwedzkiego kapelana pokładowego Pehr Osbecka pt. *Podróż do Indii Wschodnich i Chin. Wraz z opisaniem podróży O. Toreensa do Surat i informacjami Ekeberga o rolnictwie w Chinach* (Rostock: Johann Christian Koppe, 1765). W bazie danych w Eutinie znajdujemy następujący komentarz dotyczący tego dzieła:

Szwedzkie wydanie [tej książki] ukazało się w roku 1757; zaś dwutomowe wydanie angielskie przetłumaczone zostało z niemieckiego przez Georga Forstera i opublikowane pod imieniem i nazwiskiem jego ojca w roku 1771. [...] Ekeberg przywiózł z tej wyprawy krzak herbaty, który podarował Linneuszowi – był to pierwszy krzak tej rośliny przywieziony do Europy²⁷.

Poza tymi dwiema książkami i przywołaną już relacją Williama Hodgesa z podróży do Indii Wschodnich w zbiorach BUŁ znajdują się również *Podróże do Indii Wschodnich, wraz z opisaniem instytucji społecznych i wierzeń Persów...* (Frankfurt am Main: Garbe, 1776), dzieło Abrahama Hyacinthe Anquetil-Du Perrona, nadto *Podróż do Indii Wschodnich i Chin* emerytowanego przyrodnika Pierre Sonnerata (2 tomy, Zürich: Orell, Geßner, Füllli und Co., 1783) oraz wydane anonimowo *Listy chińskiego mędrca do przyjaciela na Wschodzie* (2 tomy, Leipzig: Weidmanns Erben, 1763, 1764).

Relacja z podróży do Chin pt. *Wyczerpujący opis Cesarstwa Chińskiego i Wielkiego Tatartastanu* (4 tomy, Rostock: Johann Christian Koppe, 1747, 1748, 1749) autorstwa Jeana Baptisty du Halde i Engelberta Kämpfera „[stała się] w krótkim czasie [...] najpopularniejszą książką o Chinach”²⁸. Jako lekturę obowiązkową o Japonii traktowano natomiast dwutomową *Historię i opisanie Japonii* Engelberta Kämpfera (Lemgo: Meyer 1777 und 1779). W zbiorach BUŁ znajduje się ponadto kilka różnych wydań *Podróży na Syberię* (Göttingen: Abram Vandenhoecks seel. Wittwe, 1751–1752) Johanna Georga Gmelina, profesora botaniki, chemii i historii naturalnej. Gmelin opisuje wyprawę na Kamczatkę, którą odbył w latach 1733–1743. Autorzy bazy danych w Eutinie komentują tę relację w następujący sposób:

[Gert] Robel wymienia Gmelina jako przedstawiciela nowej generacji badaczy i podróżników, zainteresowanych naukami empirycznymi i dbających o rzetelność przekazywanych informacji, starających się łączyć przyjemne z pożytecznym²⁹.

Ciekawą pozycją w zbiorach BUŁ jest *Historia Grenlandii zawierająca opis kraju i jego mieszkańców, a w szczególności historię misji Braci z Neu-*

²⁶ Zob. Baza danych w Eutinie, nr ID 17224.

²⁷ Baza danych w Eutinie, nr ID 7095.

²⁸ Baza danych w Eutinie, nr ID 2599.

²⁹ P. J. Brenner, *Der Reisebericht...*, s. 271.

-*Herrenhuth i Lichtenfels* (Leipzig: Weidmanns Erben und Reich, 1765) Davida Cranza.

Opisy podróży do Ameryki Południowej, Ameryki Północnej, Afryki, na Bliski Wschód oraz do Persji liczą w zbiorach BUŁ ok. 30 tytułów. Nie sposób wymienić w tym miejscu wszystkich. Przykładem opisu wyprawy na Bliski Wschód niech będzie dzieło francuskiego botanika Josepha Pitton de Tourneforta pt. *Opis podróży do krajów Lewantu* (Nürnberg: Bauer u. Raspe, 1776, 1777) oraz *Opis podróży do Egiptu w roku 1730* autorstwa francuskiego lekarza i botanika Tourtechota, zwanego Grangerem³⁰. Z uwagi na osobę autora na szczególne zainteresowanie zasługuje również *Opisanie krajów Arabii* (Kopenhaga: Nicolaus Möller/Leipzig: C. B. Breitkopf u. Sohn, 1772) Carstena Niebuhra. Podróżnik ten zasłużył się szczególnie dla rozwoju geografii. W bazie danych w Eutimie znajdujemy następujący komentarz do jego dzieła:

Carsten Niebuhr był prawie samoukiem, studiował matematykę w Getyndze, jakiś czas potem zaproszono go do wzięcia udziału w duńskiej ekspedycji badawczej na Bliski Wschód, która rozpoczęła się 7 stycznia 1761 roku. W trakcie tej wyprawy (z której tylko on jeden powrócił żywy) Niebuhr zebrał wiele ważnych danych geograficznych, które wykorzystał następnie przy sporządzaniu map³¹.

Opisanie krajów Arabii ma dużą wartość dokumentacyjną. Niebuhr jako pierwszy podróżnik zjeździł cały Jemen oraz „sporządził na podstawie dokładnych pomiarów pierwszą dokładną mapę tego regionu świata”³², z której korzystano aż do XIX w.

Opisy podróży do Afryki są w zbiorach BUŁ stosunkowo rzadkie. Jednym z nich jest książka pt. *Pana Poncelin de la Roche Tilhac filozoficzne opisanie handlu i posiadłości Europejczyków w Azji i Afryce* (Straßburg: In der akadem. Buchhandlung, 1783–1784), której autor stara się przedstawić stosunki ekonomiczne panujące w europejskich koloniach w Azji i Afryce. Podróże do Afryki opisują ponadto dzieła: *Podróże do wnętrza Afryki* Mungo Parka (Berlin: Haude und Spener, 1799) oraz *Nowe opisanie całej Afryki. Zebrane z najprzedniejszych starych i nowych źródeł* Augusta Christiana Borhecka (Frankfurt am Main: Varrentrapp u. Wenner, 1789). W pierwszym tomie książki Borhecka znajdujemy opis Azorów, Madery, Wypś Kanaryjskich, Maroka oraz Algierii.

Systematyzacja literatury podróżniczej według celów podróży umożliwia jedynie pobieżną orientację w zbiorach, jakie posiada BUŁ, ponieważ wiele książek zawiera relacje z podróży do kilku krajów. Interesującą pozycją w tej

³⁰ Zob. również: *Ogólna historia najnowszych odkryć, jakich dokonało wielu uczonych podróżników w Cesarstwie Rosyjskim i Persji w dziedzinie historii, rolnictwa oraz historii naturalnej*, etc. 6 Thle., Bern 1777–1786.

³¹ P. J. Brenner, *Der Reisebericht...*, s. 269.

³² Dietmar Henze, cyt. za: P. J. Brenner, *Der Reisebericht...*, s. 269.

grupie książek są *Listy z podróży na Teneryfę, do Brazylii, na Przylądek Dobrej Nadziei oraz do Indii Wschodnich* (Leipzig: Weidmanns Erben u. Reich, 1777) autorstwa pisarki Jemimy Kindersley. Dzieło to jest jedną z niewielu książek podróżniczych napisanych przez kobietę. W komentarzu autorów bazy danych w Eutinie czytamy:

Pisarka towarzyszyła w roku 1764 mężowi, urzędnikowi Kompanii Wschodnioindyjskiej, w podróży z Teneryfy przez Brazylię i Afrykę Południową do Indii, prawie cztery lata spędzając w Allahabadzie i Kalkucie. Kindersley szczegółowo opisuje zwyczaje Hindusów, mahometan i chrześcijan oraz stosunki panujące pomiędzy nimi. Recenzent ADB [Allgemeine Deutsche Bibliothek] ocenia książkę Kindersley jako „lekturę dość zabawną i pożyteczną”³³.

Zwracają uwagę również relacje z podróży do Ameryki Południowej, takie jak *Podróż do Guaxaca w Nowej Hiszpanii* (Leipzig: Weygandsche Buchhandlung, 1789) Nicolasa Josepha Triery'ego de Menonville oraz *Wyczerpujące historyczno-fizyczne opisanie kolonii Surinam. Z polecenia Towarzystwa Przyjaciół Przyrody w Berlinie, przetłumaczone z języka francuskiego* autorstwa Philippa Fermina (Berlin: Pauli, 1775). O kolonizacji połączonej z działalnością misyjną świadczą natomiast *Podróże ojca Labata z zakonu ojców dominikanów do Indii Zachodnich lub na wyspy leżące na Morzu Amerykańskim* (Nürnberg: G. N. Raspe, 1782–1788):

Dominikanin Labat (1663–1738) wyjechał w roku 1694 jako misjonarz na Martynikę, w latach późniejszych został mianowany generalnym prokuratorem misji w Indiach Zachodnich, po powrocie do Europy w roku 1705 przez dłuższy czas mieszkał w Hiszpanii i Włoszech³⁴.

Dokumentem agresywnej polityki kolonialnej jest książka Johna Gabriela Stedmana pt. *Relacja z podróży do Surinamu oraz ekspedycji przeciwko zbuntowanym Murzynom...* (Hamburg: Benjamin Gottlob Hoffmann, 1797).

Osobną grupę w zbiorach BUŁ tworzą relacje z podróży do Ameryki Północnej. Przykładami na książki z tej grupy jest dzieło Heinricha Ellisa pt. *Podróż do Zatoki Hudsona na dwóch statkach angielskich: Dobbs Galley i California w latach 1746 i 1747...* (Göttingen: Abram Vandenhoeck, 1750) oraz *Opis podróży do Ameryki Północnej* (Göttingen: Abrams Vandenhoeck Wittwe, 1754–1764) Petera Kahna. O książce tego autora, którą uważa się za jedną z najcenniejszych wśród relacji z podróży do Ameryki Płd., czytamy w komentarzu bazy danych w Eutinie:

Celem podróży było m.in. zebranie informacji o florze i rolnictwie krajów Ameryki Północnej oraz przywiezienie nasion roślin, które można by uprawiać w Szwecji. Kahn wyczerpująco opisuje warunki glebowo-klimatyczne oraz stosunki społeczno-polityczne Ameryki Północnej

³³ Baza danych w Eutinie, nr ID 5109.

³⁴ Baza danych w Eutinie, nr ID 5556.

oraz zdaje relację z osiedlania się na tych terenach szwedzkich kolonistów. Wyprawa prowadziła do Filadelfii, Pensylwanii, New Jersey, Nowego Jorku oraz nad Rzekę Świętego Wawrzyńca i jeziora Ontario³⁵.

W zbiorach BUŁ znajdujemy również *Listy o Ameryce* (Gera: Christoph Friedrich Beckmann, 1785) autorstwa Giovanniego Rinaldo Grafa von Carli poświęcone Benjaminowi Franklinowi oraz *Historię misji braci ewangelicznych pośród Indian w Ameryce Północnej* Geорга Heinricha Loskiela. Na uwagę zasługuje również dzieło autorstwa Alexandra Frederica de la Rochfoucaulta pt. *Podróże z lat 1795, 1796 i 1797 do wszystkich państw republiki północno-amerykańskiej położonych nad morzem, jak również do Górnej Kanady i Kraju Irokezów. Wraz z wiarygodnymi informacjami o Dolnej Kanadzie* (3 tomy, Hamburg: Benjamin Gottlob Hoffmann, 1799). W książce tej autor opisuje subiektywne trudności związane z relacjonowaniem podróży do obcego kraju, zwraca uwagę na problem obiektywizmu relacji podróżniczej.

PODRÓŻE PO EUROPIE

Opisy podróży po Europie stanowią ok. 40% ogólnej liczby dzieł o tematyce podróżniczej zgromadzonych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi. W przypadku tej grupy książek w szczególnie bolesny sposób uwidacznia się, niestety, niekompletność zbioru. W odróżnieniu od opisów podróży do krajów egzotycznych, relacje z podróży do krajów leżących na kontynencie europejskim wymagają zróżnicowanego podejścia metodologicznego. Charakterystyczną cechą tej grupy dzieł jest różnorodność używanych przez autorów form literackich; często natrafić można na listy lub pamiętniki z podróży. Przykładami tego typu literatury są np. *Listy o Kalabrii i Sycylii* (Göttingen: Johann Christian Dieterich, 1788–1792) Johanna Heinricha Bartela, *Pamiętnik z podróży muzycznej do Francji i Włoch* (Hamburg: C. E. Bohn, 1772–1773) Charlsa Burneya³⁶ oraz *Pamiętnik z podróży do Francji* (Altenburg: Richtersche Buchhandlung, 1787) autorstwa znanej powieściopisarki Sophie von La Roche. W zbiorach BUŁ znajduje się również słynna powieść Laurence'a Sterna pt. *Yorika podróż sentymentalna do Francji i Włoch*, zapoczątkowująca gatunek podróży sentymentalnej. Autor, który przedstawia bohatera podróży sentymentalnej, nie zadowala się jedynie czystym opisem wydarzeń, lecz jest zainteresowany przede wszystkim ich odzwierciedleniem w duszy podróżującego. Wśród relacji z podróży po Europie na uwagę zasługuje również książka

³⁵ Baza danych w Eutinie, nr ID 4986.

³⁶ Dalsze tomy *Podróży muzycznej* prowadzi przez Flandrię oraz Holandię wzdłuż Renu do Wiednia oraz przez Czechy, Saksonię, Hamburg do Holandii.

Johanna Jacoba Volkmannta pt. *Najnowsze podróże do Francji, ze szczególnym uwzględnieniem historii naturalnej, ekonomii, manufaktur i dzieł sztuki, z wiadomościami najnowszymi, z pism nowych zebrane* (Leipzig: Caspar Fritsch, 1787–1788)³⁷ oraz opublikowana anonimowo *Malarska podróż niemieckiego artysty do Rzymu* autorstwa Johanna Jakoba Grunda (Wien: Lukas Hochenleitner u. Kompanie, 1789). W opisach podróży po Europie (z których wiele wiedzie na południe kontynentu i do Włoch³⁸) autorzy nie ograniczają się do zdawania relacji z odwiedzanych miejsc, lecz interesują się również historią kraju oraz jego zabytkami³⁹. Poza opisami miast i uroków zwiedzanych okolic znajdujemy opisy charakterystycznych dla danego kraju lub okolicy zwyczajów oraz informacje o życiu społeczno-politycznym.

Wielkim echem odbił się w osiemnastowiecznej Europie wybuch rewolucji francuskiej. O zainteresowaniu tym wydarzeniem świadczy wielość opublikowanych artykułów prasowych oraz książek opisujących wydarzenia we Francji. W zbiorach BUŁ znajdujemy jedną relację z podróży do Francji w czasach rewolucji. Są to *Poufne listy o Francji. Napisane podczas podróży w roku 1792* (Berlin: Johann Friedrich Unger, 1792–1793), opublikowane przez Johanna Friedricha Reicharda pod pseudonimem Y. Frei⁴⁰. Lecz nie tylko południe Europy przyciągało podróżników, czego dowodzą np. *Moja podróż pieszo przez trzy Królestwa Wielkiej Brytanii* Bougreneta de la Tocnaye (Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1797), *Podróż po Irlandii* Arthura Younga (Leipzig: Johann Friedrich Junius, 1780–1782) lub *Podróże metalurgiczne, zawierające uwagi i informacje o najznakomitszych hutach, stalowniach i kopalniach w Niemczech, Szwecji, Norwegii, Anglii i Szkocji* autorstwa Gabriela Jarsa (Berlin: Hamburg, 1777–1785). Na szczególną uwagę zasługują ponadto *Podróże na Olandię i Gotlandię* (Halle: Johann Jacob Curt, 1764), opisane przez Carla von Linne

³⁷ Tego samego autora są również *Najnowsze podróże po Hiszpanii* (Leipzig: Caspar Fritsch 1785).

³⁸ Patrz: H. Swinburne, *Podróże do obu Sycylii, jakie Jego Ekscelencja Heinrich Swinburne odbył w latach 1777, 1778, 1779 i 1780*. Przetłumaczone i opatrzone przypisami przez J. R. Forstera, 2 tomy, Hamburg: C. E. Bohn 1785–1787; W. Dalrymple, *Podróże do Hiszpanii i Portugalii w roku 1774 wraz z krótką informacją o hiszpańskiej ekspedycji w Algierze w roku 1775*, Leipzig 1778. W zbiorach BUŁ nie ma relacji z podróży do Grecji. Przykładem na typową dla XVII w. *Grand Tour* są *Podróże Wielmożnego Pana Maximiliana Missons z Holandii przez Niemcy do Włoch* (Leipzig 1701).

³⁹ Patrz: A. Young, *Podróże do Francji i części Włoch z lat 1787–1790, ze szczególną uwagą co do rolnictwa, kultury i bogactwa narodu francuskiego*, Berlin 1793–1795. Patrz też: V. Denon, *Neapol i Sycylia*. Skrót z wielkiego i cennego dzieła: *Voyages pittoresques de Naples et Sicile* (Gotha 1789–1800), które jest bardziej przewodnikiem turystycznym niż relacją z podróży; książka ta, której tytuł nie pojawia się w bazie danych w Eutinie, zawiera informacje o historii kraju, jego zabytkach i okolicach, jak również o artystach i ich dziełach.

⁴⁰ Patrz: A. Ruiz, *Deutsche Reiseberichte über Frankreich im Zeitalter der Französischen Revolution (1789–1799)*. Ein Überblick, w: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte* (przyp. 19), s. 229–251.

(Linneusza) w formie dziennika. Linneusz wyruszył w tę podróż „z rozkazu Wysokich Stanów Królestwa Szwecji w roku 1741”, o czym informuje czytelnika podtytuł dzieła. O celu tej ekspedycji tak piszą autorzy komentarza do bazy danych w Eutinie:

Celem podróży było zebranie roślin leczniczych oraz roślin używanych do farbowania tkanin jak również zbadanie różnych rodzajów gleby wykorzystywanych w produkcji porcelany oraz przy wytwarzaniu cybuchów do fajek. Zamiarem biorących udział w wyprawie było również poszerzenie wiedzy z zakresu ogólnej historii naturalnej. Linneusz sporządził notatki o zabytkach, runach, warunkach życia mieszkańców, narzędziach, używanych przez nich w życiu codziennym oraz ich zwyczajach⁴¹.

Osobne miejsce w zbiorach literatury podróżniczej BUŁ zajmują relacje z podróży do Szwajcarii⁴². W wielu przypadkach wyszły one spod piór znanych pisarzy⁴³. Najznamienitszym wśród autorów tych pozycji jest Friedrich Nicolai, autor dwunastotomowego *Opisu podróży po Niemczech i Szwajcarii w roku 1781*. Nicolai był ważnym i rzeczowym obserwatorem, który z pozycji oświeconego protestantyzmu piętnował skostniały katolicki tradycjonalizm⁴⁴. Jednakże już współcześni autorowi krytykowali sposób, w jaki Nicolai opisywał rzeczywistość. Przykładał on wielką wagę do obiektywizmu relacji, jak również starał się zebrać jak najwięcej danych i dotrzeć do wszystkich dostępnych źródeł informacji⁴⁵.

Niewielką grupę książek znajdujących się w zbiorach BUŁ tworzą relacje z podróży po Niemczech. Wśród nich wymienić należy tak różne pod względem celów i tematyki podróży książki, jak *Podróż po Renie* (Koblenz: Auf Kosten des Verfassers in Kommission der Himmesischen Buchhandlung, 1789, 1790) Josepha Gregora Langa, *Podróże mineralogiczne po księstwie Weimar i Eisenach, jak również po kilku sąsiadujących okolicach* (Dessau 1781, Th. 1; Weimar: Hoffmann, 1785, Th. 2) Karla Wilhelma Voigta⁴⁶ oraz *Najnowsze podróże po*

⁴¹ Koppel, cyt. za: Baza danych w Eutinie, nr ID 5878.

⁴² J. J. Scheuchzer, *Historia naturalna Szwajcarii, wraz z opisaniem podróży w Alpy Szwajcarskie*, Zürich 1746; Ch. C. L. Hirschfeld, *Nowe Listy o Szwajcarii*, Kiel 1785; Ch. Meiners, *Listy o Szwajcarii*, w 4 częściach, Berlin 1784–1790; P. Bridel, *Podróż po najbardziej romantycznych rejonach Szwajcarii 1788*, Gotha 1789.

⁴³ D. J. Farrelly, „Wie froh bin ich, daß ich weg bin”. Goethes erste Reise in die Schweiz – Reisen als Flucht, w: *Reisen im Diskurs*, s. 417–427; H. Zimmermann, *Der Antiquar und die Revolution. Friedrich Leopold von Stolbergs „Reise in Deutschland, der Schweiz, Italien und Sicilien”*, w: *Reise und soziale Realität*, s. 94–126.

⁴⁴ P. J. Brenner, *Der Reisebericht...*, s. 176 n.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 175.

⁴⁶ W zbiorach BUŁ znajdują się ponadto: *Podróże po Szwabii, Bawarii, przygranicznej Szwajcarii, Frankonii i prowincjach nadreńskich w latach 1779–1782* [t. 2: 1783, t. 3: 1785], wraz z uwagami o bibliotekach, rękopisach etc., starożytnościach rzymskich, systemie politycznym, rolnictwie i produktach wytwarzanych w kraju, obyczajach, strojach etc., Stendhal: auf Kosten des

Niemczech, Czechach, Węgrzech, Szwajcarii, Włoszech i Lotaryngii, [...] Johanna Georga Keßlera (3 tomy, Hannover: Helwingsche Hofbuchhandlung, 1776). Badaczy zainteresowanych historią regionalną zaciekawo niewielki objętościowo tomik autorstwa Johanna Tobiasa Volkmar'a pt. *Podróże w Karkonosze* (Bunzlau: Gedruckt u. zu finden in der Buchdruckerei des Waisenhauses, 1777)⁴⁷.

Na szczególną uwagę polskiej germanistyki zasługują relacje z podróży na wschód Europy, dostarczające bogatego materiału porównawczego, przydatnego m.in. w badaniach nad powstawaniem narodowych stereotypów⁴⁸. Nie ma ich jednak w zbiorach BUŁ zbyt wiele⁴⁹. Poza spisana w formie dziennika *Podróżą po Brandenburgii, Pomorzu, Prusach, Kurlandii, Rosji i Polsce, w latach 1777 i 1778* (Leipzig: Caspar Fritsch, 1779–1780) Johanna Bernoulli i *Podróż po Polsce, Szwecji i Danii* (Zürich: Orell, Geßner, Füßli u. Comp., 1785, 1786, 1792) autorstwa angielskiego historyka i duchownego Williama Coxa, w zbiorach BUŁ znajduje się relacja z *Podróżą poprzez różne prowincje Cesarstwa Rosyjskiego* (Frankfurt/M. u. Leipzig: Fleischer, 1776–1778) Petera Simona Pallas'a.

Pallas wyruszył na Syberię 22 czerwca 1768 roku. Ekspedycja ta miała stać się jedną z najstaranniej przygotowanych pod względem naukowym wypraw w ten rejon świata. Pallas miał zainteresowania encyklopedyczne. W swoim dziele starał się uwzględnić wszystkie ważne dziedziny nauki, od geografii i geologii począwszy poprzez mineralogię, zoologię, botanikę, medycynę i farmację, a na etnografii i ekonomii skończywszy. Ponieważ Pallas posługiwał się metodą empiryczno-indukcyjną, a wyniki badań starał się interpretować w kontekście ogólnej wiedzy o naturze, uznać go można za prekursora Humboldta. Jednak nie tylko badania, jakie Pallas przeprowadził w czasie trwania wyprawy, są godne podkreślenia. Należy również zwrócić uwagę na fakt, w jak wielkim stopniu podróżnik ten przyczynił się dzięki swemu talentowi organizacyjnemu do upowszechnienia wyników badań naukowych i pogłębienia współpracy pomiędzy Rosją i Niemcami. Właśnie ta działalność organizacyjna uczyniła z niego postać znaną i cenioną w obydwu tych krajach⁵⁰.

Innego rodzaju książką jest relacja z podróży do Rosji Johanna Gottlieba Georgi pt. *Opisanie wszystkich narodów Cesarstwa Rosyjskiego, sposobu życia*,

Verfassers bey D. C. Franzen 1783–1788; T. Nugent, *Podróże po Niemczech, a w szczególności po Meklemburgii*, Berlin u. Stettin: F. N., 1781–1782; A. F. Büsching, *Opis podróży z Berlina przez Poczdam do Reckahn niedaleko Brandenburga, odbyta od trzeciego do ósmego czerwca 1775 roku*, Berlin: Haude u. Spener, 1775; H. M. Marcard, *Opis podróży do Pymontu*, Leipzig 1784, 1785.

⁴⁷ Pozycji tej nie wymienia Baza danych w Eutinie.

⁴⁸ Patrz: P. Schmidt, *Deutsche Zustände*, Frankfurt am Main 2002; patrz też: *Nation als Stereotyp. Fremdwahrnehmung und Identität in deutscher und französischer Literatur*, hrsg. von R. Florack, Tübingen 2000.

⁴⁹ Po dokładnym przejrzaniu wielotomowych zbiorów relacji z podróży wymienić można jeszcze np. dziesięciostronicowy *Wyciąg z napisanego po rosyjsku dziennika podróży Hippolitusa Stefanowa o jego podróży z Kamczatki do Makao*, który znajdujemy w czwartym tomie *Nowszej historii podróży lądem i morzem*, Hamburg 1791.

⁵⁰ J. P. Brenner, *Der Reisebericht...*, s. 270.

wiary, zwyczajów, domów i pozostałych osobliwości (St. Petersburg: Carl Wilhelm Müller, 1776–1781)⁵¹. Podróżnik ten jest również autorem poświęconej Katarzynie II książki pt. *Próba opisu stolicy Cesarstwa St. Petersburga i osobliwości jego okolic* (St. Petersburg: Carl Wilhelm Müller, 1790), którą można porównać z *Obrazami z Petersburga* (Riga: Hartknoch, 1794) pióra Heinricha Friedricha Storcha oraz jego ośmiotomowym *Historyczno-statystycznym opisaniem Cesarstwa Rosyjskiego na koniec osiemnastego wieku* (2 tomy, Riga, Leipzig: J. F. Hartknoch, 1797–1803)⁵².

RELACJE O CHARAKTERZE LITERACKIM

W wąskim znaczeniu pojęcie literackości obejmuje powieści podróżnicze, względnie książki opowiadające o podróżach fikcyjnych osób lub opisujące fikcyjne podróże⁵³. Do tej grupy zaliczyć można legendarne przygody angielskiego bohatera mórz Sir Francisa Drake'a (ok. 1540–1596)⁵⁴ oraz popularne historie o baronie Münchhausenie (1720–1797) pt. *Cudowne podróże morzem i lądem, wyprawy wojenne i wesołe przygody barona Münchhausena* (London, 2. verm. Aufl., 1788)⁵⁵. Wydane anonimowo *Podróże Hannsa Kiekindie Welts do czterech części świata oraz na księżyc* (Leipzig u. Gera: Wilhelm Heinsius, 1794) Andreasa Georga Rebmanna poprzedza przedmowa, w której można przeczytać:

Czytelnik zauważy z pewnością, że książka jest pełna nieprawdopodobieństw, pomyłek, anachronizmów i niedorzeczności, spisana po części z *Les voyages de Skarmentado* Woltera, a po części z *Zeluko* Anglika Moora; autor jej wzorował się częściowo na *Faustynie*, a częściowo na wielu innych powieściach, tak jak było mu to wygodne.

⁵¹ Patrz też: G. Geogrl, *Uwagi z podróży po Cesarstwie Rosyjskim w latach 1772–1774*, St. Petersburg (= Leipzig) 1775.

⁵² Patrz też: H. F. Storch, *Szkice, sceny i uwagi z podróży po Francji*, Heidelberg 1787.

⁵³ Uwadze autorki artykułu umknęły zapewne książki ze zbiorów BUL, których nie udało się odszukać kierując się tytułem. Ponadto autorki artykułu nie uwzględniły pozycji znanych autorów zawartych w dziełach zbiorowych.

⁵⁴ W łódzkich zbiorach literatury podróżniczej z XVIII w. znajduje się również książka pt. *Angielski bohater i rycerz Franciskus Drake, jego życie, bohaterskie czyny i morskie podróże, a w szczególności jego podróż dookoła świata bardzo osobliwa, spisana przez Roberto Brown w języku angielskim*, Leipzig 1726.

⁵⁵ Drugie, uzupełnione wydanie jest ostatnim wydaniem autoryzowanym przez autora. Jest ono „prawie tak samo rzadkie jak wydanie pierwsze, którego zachowało się jedynie 6 egzemplarzy. Podejrzany o defraudację geolog Rudolph Erich Raspe uciekł do Londynu, gdzie ze starego zbioru niemieckich anegdot pt. *Münchhausen, Vade mecum für lustige Leute...* przetłumaczył popularne opowieści o baronie Münchhausenie na język angielski. Przygody barona Münchhausena z wersji angielskiej na niemiecki przetłumaczył Gottfried August Bürger przy pomocy G. F. Lichtenberga. Bürger uzupełnił swój zbiór o osiem innych anegdot (*Polowanie na gęsi, Podróż na kuli armatniej itd.*)”. (Braeklein, cyt. za: Baza danych w Eutinie (przyp. 11) nr ID 1520).

W zbiorach BUŁ znajdują się również dwie robinsonady: utrzymana w baśniowym tonie, dydaktyzująca książka pt. *Robinson Perski albo podróże i bardzo dziwne przypadki trzech książąt Sarendip, ze względu na ich wdzięk z perskiego na francuski, a z niego na niemiecki język przetłumaczone* (Leipzig: Moritz Georg Weidmannen, 1723) oraz opublikowana anonimowo robinsonada autorstwa Wilhelma Richtera pt. *Robinson Saksoński albo Wilhelma Retchirsa, rodowitego saksończyka, najprawdziwsze opisanie jego podróży w roku 1691 z Lipska przez Holandię, Anglię, Francję, Hiszpanię, Portugalię, kraje pogańskie, Grecję i Węgry...* (Leipzig: Friedrich Lankischens Erben, 1722).

Do szczęśliwych znalezisk w zbiorach BUŁ zaliczyć należy książkę pt. *Podróże Murzynki*, wydaną przez Samuela Baura w latach 1768–1832, „pisarczyka wątpliwego autoramentu”, jak o nim pisze recenzent ADB (Allgemeine Deutsche Bibliothek) w roku 1875⁵⁶. Książka ta jest dość swobodnym tłumaczeniem francuskiego oryginału, Baur reklamuje ją jako *Pendant do Kandyda Woltera*, sytuując książkę tym samym w kontekście krytyki kultury. Dodatkowym atutem książki jest nietypowa dla tamtych czasów kobieca perspektywa narracji.

Do niezwykle ciekawych dokumentów w zbiorach BUŁ zaliczyć trzeba opublikowany anonimowo przez Karla Friedricha Benkowitza tomik pt. *Podróże sentymentalne księżniczki Ananas do Groß-Glogau* (Rietz bei Beskow 1798). Książka jest „parodią sentymentalnych opisów podróży”, a jednocześnie „powieścią z kluczem przeciwko Wilhelminie Enke, metresie króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II”⁵⁷.

Związki pomiędzy literaturą podróżniczą a autobiografią z jednej strony oraz relacjonowaniem faktów a literackością tekstu z drugiej zakreślają ramy, w jakich porusza się literatura podróżnicza⁵⁸. Literackie opisy podróży o różnorodnym charakterze: bajkowo-dydaktyczne, satyryczno-krytyczne, o ambicjach filozoficznych czy przepełnione humorem pozwolą zapewne dokonać jeszcze wielu ciekawych odkryć.

⁵⁶ *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig 1875, Bd. 2, s. 180.

⁵⁷ Patrz: Baza danych w Eutinie, nr ID 715.

⁵⁸ Patrz też: *Podróże po świecie. Obrazki biograficzne*, Erfurt: Hennings, 1798, 1799, oraz powieść pt. *Podróż dylizansem (Stage Coach)*, Leipzig, Rostock: Stiller, 1777.

Carola Hilmes, Małgorzata Kubisiak

**DEUTSCHSPRACHIGE REISELITERATUR DES ACHTZEHNEN
JAHRHUNDERTS IN ŁÓDŹ**

Der Artikel stellt die Reiseliteratur aus der Sammlung der Germanica in der Universitätsbibliothek Łódź (Polen) dar. Die Sammlung zum Themenbereich Reiseliteratur darin umfasst circa 100 Titel. Die meisten Bände stammen aus dem Privatbesitz der Familie von Osten aus Schlos Plathe in Pommern. Die Autorinnen wollten einen ersten Einblick in die bisher nicht gesichteteten und auch nicht in einem Schlagwortkatalog erfassten Bestände gewährleisten, daher wurden die vorhandenen Bände konventionell nach Reisezielen (Welt – und Fernreisen, Europa – Reisen) gruppiert; Reisegrund – und Zweck wurden nur am Rande erwähnt. Unter den Werken befinden sich mehrbändige Reisesammlungen wie z.B. die „Allgemeine Historie der Reisen zu Wasser und zu Lande“ in 21 Bänden (1747–1774), Beschreibungen von Reisen, die u.a. nach Südamerika, China oder Sibirien gehen, sowie literarische Reisebeschreibungen. Nicht alle Werke sind leider komplett; im großen und ganzen kann jedoch im Rahmen eines Forschungsprojektes zum Thema deutsche Reiseliteratur auf die Bestände der Lodzer Bibliothek mühelos zurückgegriffen werden.